

картосхеми, багато ілюстрацій, список рекомендованої літератури англійською мовою, іменний покажчик та ін. По-друге, це — збалансований обсяг у висвітленні подій як у східній, так і в західній Україні. По-третє, пропорційний виклад дожовтневої та пожовтневої історії України. На відміну від радянських курсів «Історії УРСР», де пожовтневим десятиліттям відводилося більше половини тексту, в праці О. Субтельного більший обсяг віддано тим багатомісячним періодам, на які припадає основна частина історичного шляху українського народу.

Незвичними для читача будуть погляди автора, його висновки та оцінки, які істотно відрізняються від канонізованих радянською історіографією. Як науковець О. Субтельний формувався в атмосфері західних наукових концепцій, та й уся його книга розрахована на західного англomовного читача. Тим цікавішим має бути ознайомлення з його концепцією української історії. Воно матиме й практичну користь з огляду на те, що останнім часом відкриваються найширші можливості до міжнародної співпраці всіх дослідників історії України, яким разом доведеться торувати шлях до історичної правди.

Одержано 04.02.91

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія

У пропонованому розділі з книги О. Субтельного «Україна. Історія» розповідається про події, що охоплюють період від початку першої світової війни (1914 р.) до падіння Центральної Ради (квітень 1918 р.).

РОЗДІЛ 18

Війна і революція

Перша світова війна була часом, коли народи Європи вперше з жахом побачили, що являє собою сучасна масова війна. Досить навести деякі статистичні дані, щоб відтворити запоморочливі масштаби цього конфлікту, який поширився на весь світ: 34 країни, що так чи інакше брали участь у війні, мобілізували 65 млн. солдатів, з яких 10 млн. загинуло і понад 20—було поранено. Втрати серед цивільного населення досягали приблизно такого ж високого рівня. Це була не просто війна масова, це була тотальна війна. Цілі країни з їх економікою повністю підпорядковувалися справі постачання великих діючих армій. Проте в міру того, як кількість втрат збільшувалась, великі труднощі, пов'язані з ними як на фронті, так і в тилу, оголили і посилили фатальну політичну та соціально-економічну слабкість старих імперських порядків у Європі. Відповідно для Німецької, Турецької та Австро-Угорської імперій, з яких складався блок Центральних держав, а також для Російської імперії, що разом з Англією, Францією і Америкою входила до Антанти, війна врешті-решт стала причиною їх власної загибелі.

Російська імперія виявилася першою країною, яка зазнала краху під безпосереднім впливом війни. Не викликає великого подиву те, що її розклад супроводжувався виходом на поверхню різних російських політичних партій, які тривалий час вели боротьбу проти царського режиму і тепер зробили спробу нав'язати суспільству, що втратило соціальні орієнтири, власні моделі нового соціально-економічного й політичного ладу. Однак, на подив багатьох, неросійські народи колишньої імперії, які зовні були покірними, також почали вимагати влаштування своїх справ так, як вони вважали за потрібне. Тому загальнопоширений

погляд на революцію 1917 р. як на період титанічної класової боротьби в Росії не відбиває справжньої суті того, що сталося на Україні; тут мала місце українська революція, і за своїм характером вона була водночас і національною, і соціально-економічною.

Українці у першій світовій війні

Українці, які змушені були воювати на боці обох воюючих сторін, відразу ж відчували на собі руйнівний характер війни. Впродовж неї Галичина постійно являла собою арену найбільших і найкривавіших битв, які тільки мали місце на Східному фронті. Її населення зазнавало жахливих страждань від руйнувань та порушення звичного способу життя, що були наслідком боїв, а також від жорстоких дій військових адміністрацій, запроваджуваних як росіянами, так і австрійцями.

Поряд з фізичними втратами війна виявила й посилила біди таких народів, як українці, котрі не мали своєї власної держави, що могла б захистити їхні національні інтереси. Велика кількість українців — лише російська армія налічувала 3,5 млн. солдатів-українців, а крім того, 250 тис. їх перебувало в австро-угорській армії — воювала й гинула за імперії, які не тільки ігнорували їхні національні інтереси, а й (у випадку Росії) активно шукали засоби для того, щоб покласти край українським національним рухам. Ще гіршим було те, що українців, які воювали на протилежних сторонах, примушували вбивати один одного. Єдиний позитивний аспект цієї війни полягав у тому, що вона створювала можливість ослаблення воюючих імперій і, таким чином, давала поневоле ними народам нові політичні шанси. Однак, принаймні на початку війни, перспектива на такі шанси була надто примарною, щоб сприймати її всерйоз.

Українці, які мешкали в Австрії, швидко прореагували на початок воєнних дій. 1914 р. всі їхні партії утворили у Львові Загальну Українську Раду, яку очолив авторитетний парламентарій Кость Левицький. Це було зроблено для того, щоб українці мали свій єдиний об'єднаний представницький орган. Проголосивши, що «перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою і що чим більшої поразки зазнає Росія, тим скоріше прийде час українського визволення», Рада закликала українців боротися за конституційну Австрію (їх найкращого приятеля), проти самодержавної Росії (їх найлютішого ворога)¹. Незабаром після свого утворення Рада опублікувала заклик, у якому всім бажаючим пропонувалося взяти участь у створенні Всеукраїнського військового підрозділу. На нього відгукнулося понад 28 000 національно свідомих молодих людей, багато з яких перебувало у лавах організацій «Січ», «Сокіл» і «Пласт». Стурбовані перспективою появи великих українських військових частин, впливові польські кола у Відні зробили все можливе, щоб до Українського легіону, як назвали цей військовий підрозділ (пізніша його назва — Українські Січові стрільці), було прийнято лише 2500 чол. Це — перше українське військово-формування новітніх часів. Переважна більшість інших українців, які виступали на боці Габсбурзької монархії, були зараховані до частин регулярної австро-угорської армії.

Соціалісти, що емігрували в Австро-Угорщину з тієї частини України, яка перебувала під владою Росії, також утворили у Львові політичну організацію, щоб діяти як представникам (самопризначеним) своїх соратників, котрі залишилися під владою царизму. Важливою, навіть історичною рисою цієї організації, яка дістала назву «Союз визволення України» і яку очолили Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Маріан Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський і Микола

¹ Левицький К. Історія політичної думки західних українців, 1814—1914.— Львів, 1926.— С. 722.

Залізник, було те, що вона являла собою першу групу, яка відверто проголосила своєю метою побудову незалежної Української держави. Для досягнення своєї мети СВУ прийняв рішення про співробітництво з Німеччиною та Австрією проти Росії.

Однак ще до того, як ці організації почали діяти, вони змушені були терміново переїжджати до Відня, коли наступаючі російські війська прорвали австрійський фронт і до початку вересня захопили більшу частину Східної Галичини. Поразка австрійців мала жахливі наслідки для українців-галичан. Шукаючи спосіб виправдати свої поразки, командуючі австрійською та угорською арміями почали охоче прислухатися до звинувачень, які висувала польська місцева адміністрація, про те, що їхня поразка була наслідком «зради українців», які, мовляв, співчували росіянам і подавали їм допомогу. В результаті габсбурзькі армії, що відступали, і особливо угорські війська, розгорнули проти українського населення масовий терор. Спочатку заарештували сотні русофілів (а пізніше — й українців), які були страчені без суду і слідства. Ще тисячі їх було відправлено до Австрії й інтерновано там у концентраційних таборах. Найбільш відомим серед них був Талерхоф, де в жахливих умовах тримали 30 000 русофілів та українофілів. Тисячі їх умирали від хвороб аж до того дня, поки австро-угорський парламент, де таке поводження з австрійськими громадянами викликало скандал, не видав у 1917 р. наказ про ліквідацію Талерхофа та інших таборів.

Долі українців Галичини, які потрапили під російську окупацію, також не можна було позаздрити. Царський уряд швидко дав зрозуміти, що він не розглядає Східну Галичину як своє нове або тимчасове територіальне придбання. У більшості випадків він ставився до неї як до «старовинної російської землі», яка «знову навіки об'єдналася з матір'ю Росією». Невдовзі міф про «російськість» Галичини царизм почав втілювати у життя. З цієї метою графа Георгія Бобринського, брата впливового російського консерватора, який давно вже був прихильником захоплення Галичини Росією, було призначено на посаду генерал-губернатора, і він одразу ж почав масований наступ на український рух, або «мазепізм», як його називали царські офіційні особи. Його енергійно підтримали русофіли, керівники яких, такі, як Володимир Дудикевич, Симеон Бандазюк та Іліан Яворський, раніше втекли до Росії і тепер повернулися разом з переможними російськими військами. Русофіли викривали і видавали українських активістів (так само, як останні видавали перших австрійцям кілька тижнів тому), яких заарештовували й відправляли у глибинні території Росії. І ось, поки росіяни переслідували українофілів, а австрійці придушували русофілів, взаємна ворожнеча між українцями Галичини, розділених ідеологічно, ще більше погіршувала їхнє й без того тяжке становище.

За наказами царської адміністрації, всі українські культурні установи, кооперативи, періодичні видання було закрито. Вживання української мови обмежувалося, і натомість робилися спроби запровадити в системі освіти мову російську. Греко-католицька церква, одна з характерних ознак унікальності Західної України, зазнала найбільших переслідувань. Сотні греко-католицьких священників були відправлені в Росію на заслання, а на місця, що звільнилися, прийшли їхні ортодоксальні колеги, які наполегливо закликали селян переходити до ортодоксальної віри. Митрополита Андрія Шептицького, який не виїхав до приходу росіян, було заарештовано й заслано в Суздаль — місто на північ від Москви. Мужня й надихаюча поведінка митрополита під час війни великою мірою сприяла зростанню його популярності. Однак ще до того, як плани росіян могли бути повністю здійснені, австрійці завдали контрудару і до початку травня 1915 р. знову оволоділи більшою частиною Східної Галичини. Відступаючи, царські війська взяли заложниками кількох провідних українських діячів. З ними пішли й тисячі бі-

женців, серед яких було чимало русофілів, чия роль в українській політиці зійшла нанівець.

Поводження росіян з українцями-галичанами, яке відомий російський державний діяч Павло Мілюков засудив як «ганьбу Європи», відповідало ставленню царського уряду до українського руху в Російській імперії. З початком війни майже всі українські організації та газети зазнали репресій. Коли Михайло Грушевський, визнаний лідер українців, повернувся в 1916 р. до Києва, його було заарештовано й заслано на Північ Росії. З очевидним полегшенням Сергій Сазонов (царський міністр закордонних справ) записав тоді: «Зараз якраз той самий момент, коли можна позбавитися українського руху раз і назавжди»².

Однак після катастрофічних втрат у 1915 р. царський уряд уже не мав колишньої самовпевненості і дещо пом'якшив свій тон. В Російській імперії почали знову функціонувати українські кооперативи, книгарні, шкільні товариства та декілька газет. Напівлегальна українська політична організація — Товариство українських прогресистів (ТУП) — відновила свою роботу як координаційний орган українського руху і розгорнула агітацію за створення в імперії конституційного уряду та надання Україні автономії.

Тим часом у травні 1915 р. по інший бік фронту, у Відні, зібралися західноукраїнські політичні діячі і відновили свій представницький орган — Загальну Українську Раду. В міру того як війна продовжувалася і Австро-Угорщина слабшала, всі національності цієї імперії, і серед них українці, почали дедалі голосніше заявляти про свої вимоги. Так, Загальна Українська Рада проголосила своєю метою забезпечення незалежності України, яка перебувала під російською владою і, за сподіваннями членів Ради, мала бути завойована австрійцями, а також надання широкої автономії Східній Галичині та Буковині. Однак після того, як у 1916 р. Відень пообіцяв надати полякам ще більшу владу в Галичині, Рада на знак протесту пішла у відставку. З цього часу виразником інтересів західноукраїнської громадськості став Український парламентський клуб у віденському парламенті, очолюваний Євгеном Петрушевичем.

Використовуючи грошову підтримку Німеччини та Австро-Угорщини, ті з членів СВУ, які емігрували із Східної України, також продовжували свою діяльність у Відні. Їхня організація відряджала до багатьох європейських столиць своїх представників, які пропагували там справу української незалежності. І хоч конкретні результати цієї діяльності виявились незначними, спілкування членів СВУ із сотнями тисяч українських в'язнів, що перебували у німецькому та австро-угорському полоні (50 000 з них знаходились у спеціальних таборах), не лише піднесло національну свідомість солдатів, а й увінчалось створенням так званих сірожупанних та синьожупанних дивізій, які пізніше взяли участь у боротьбі за справу України. Таким чином, в міру того, як війна продовжувалася, ставало очевидним, що українці, як й інші народи, стають дедалі наполегливішими у боротьбі за власні інтереси, виявляючи з часом все менше бажання рахуватися з долею імперій, які правила ними протягом століть.

На початок 1917 р. всі країни, які брали участь у війні, були на межі виснаження. Найбільша соціальна напруга виникла в Росії, де тягар тотальної війни посилювався слабкістю та грубими помилками негнучкого, корумпованого і відсталого режиму, на чолі якого стояв неспроможний у справах Микола II. З усіх країн, що вступили у війну, Росія зазнала на фронтах найбільших втрат. Понад 8 млн. чол. було вбито, поранено і потрапило в полон. Ці жахливі втрати викликали у населення гнів і обурення, оскільки нерідко були наслідком помилок,

² Цит. за: Ser cz yk W. Historia Ukrainy.— Wrocław, 1979.— S. 319.

допущених бездарними командирами, призначеними на свої посади царем. Між іншим про масштаби продажності та бездарності російських бюрократів і представників російської промисловості свідчив хоча б той факт, що сотні тисяч солдатів були кинуті на ворога без гвинтівки або амуніції. Ще більших масштабів набирив той тягар, що його війна та помилки царського уряду звалили на плечі російського суспільства, внаслідок мобілізації майже половини всіх працездатних чоловіків у військо. Виробництво продуктів харчування та промислових товарів у країні скоротилося, а ціни різко підскочили. Голод став звичайним явищем, особливо серед міських робітників. Кількість страйкарів зростала, серед людей ширилось почуття зневіри.

Російські революції

У 1917 р. мали місце дві російські революції. Перша, яку називали Лютневою, нагадувала швидше крах режиму, ніж повстання проти нього. Вона розпочалася досить непомітно, тоді, коли 8 березня (за новим стилем) почали страйкувати робітники Петрограда, які протестували проти скорочення продажу хліба. Царські війська, отримавши наказ стріляти в цивільних, перейшли на бік робітників. За лічені дні більшість військ столичного гарнізону пішла тим самим шляхом. Тим часом населення міста висипало на вулиці, щоб висловити свою солідарність із страйкарями. Раптом стало очевидним, що царський уряд повністю втратив підтримку народу. Коли народні демонстрації поширилися по всій імперії, Микола II зрікся трону, його міністри і чиновництво розбіглися, а ненависна поліція поховалася. На 12 березня царський режим упав, як картковий будиночок.

Хоча повалення царизму відбулося на диво легко, знайти йому таку заміну, яку б визнавали всі, виявилось дуже важкою справою. З'явилося два претенденти на політичну владу. Одним з них був Тимчасовий уряд, до складу якого ввійшли ліберально настроєні члени Державної думи. Прагнучи виконати роль охоронця Росії аж до того часу, поки вона обере для себе ту чи іншу нову постійну форму державного устрою, він шукав для цього необхідні засоби. Однак через те що старий адміністративний апарат було зруйновано, а поліція майже повністю розбіглася, Тимчасовому уряду дуже бракувало ефективної влади, хоч він і здобув широке визнання як у себе в країні, так і за кордоном. Більше того, на його плечах, як і раніше, лежав тягар продовження непопулярної війни. З самого початку суперником Тимчасового уряду виступила Петроградська Рада робітничих та селянських депутатів. Орган, у якому домінуючі позиції захопили соціалісти і де більшовики були в меншості, Петроградська Рада була місцем зборів радикальної інтелігенції, робітників і солдатів. За її зразком Ради були створені по всій країні. Своєю метою вони ставили «поглиблення» революції шляхом підштовхування її у бік повної перебудови суспільства на соціалістичних засадах. В міру того, як ці два органи зіштовхувалися, сперечалися й заважали один одному, безладдя почало ширитися серед тих, хто в колишній імперії володів вищою державною владою.

І справді, незабаром безладдя проникло в усі сфери життя революційної Росії. Для багатьох, і особливо для Рад, вимога змін, освячена революцією, служила виправданням численних нападок на державні установи й засади суспільного життя. Наприклад, 14 березня Петроградська Рада обнародувала відомий наказ № 1 (прийняттю якого Тимчасовий уряд не зміг перешкодити), за яким військові частини дістали право запроваджувати демократично обрані Ради, що керували б військовими справами. Влада офіцерів була обмежена лише бойовими ситуаціями. Цей наказ з успіхом підірвав уже й без того хитку дисципліну в армії, внаслідок чого вона почала розкладатися. На початок літа

мільйони озброєних, деморалізованих і зрадікалізованих солдатів залишили фронтові позиції і масами ринулись додому. Суспільний порядок зійшов нанівець. Коли ми спостерігаємо кричуще невдалі спроби запровадити в такі хаотичні часи політичну владу, слід пам'ятати, що ті, хто намагався зробити це, наштотувалися на дилему, подібну до ситуації, коли будівля зводиться на землі, яка постійно тікає з-під ніг.

Революція на Україні

Звістка про повалення царського режиму дійшла до Києва 13 березня 1917 р. За кілька днів представники головних організацій і установ міста утворили Виконавчий комітет, що мав підтримувати порядок та діяти як місцевий орган Тимчасового уряду. Київська Рада робітничих і солдатських депутатів стала центром ліворадикальних сил. Однак, на відміну від Петрограда, на політичній авансцені Києва з'явилася й третя фігура: 17 березня українці утворили свою власну організацію — Центральну Раду (відповідним еквівалентом українського слова «рада» у російській мові є слово «совет»). Вона було створена поміркованими ліберальними діячами з ТУПу, на чолі якого стояли Євген Чикаленко, Сергій Єфремов і Дмитро Дорошенко, а також соціал-демократами, керівниками яких були Володимир Винниченко та Симон Петлюра. Через кілька тижнів нова Українська революційна партія, яку представляли Микола Ковалевський, Павло Христюк і Микита Шаповал, також приєдналася до Центральної Ради. Михайло Грушевський, який користувався широкою популярністю і повагою, був обраний Президентом Центральної Ради, як тільки повернувся із заслання. Таким чином, на відміну від київських росіян, серед яких спостерігався розкол на помірковані елементи з Виконавчого комітету і радикалів з Ради робітничих і солдатських депутатів, українці всіх ідейних переконань об'єдналися в рамках одного представницького органу.

На подив багатьох, Центральна Рада відразу ж дістала підтримку, масштаби якої невинно зростали. Щоб привернути увагу людей до української справи і продемонструвати свою підтримку Центральної Ради, українці влаштували грандіозні маніфестації у Петрограді й Києві. 19 квітня у Києві відбувся Український національний конгрес. Зібравши близько 900 делегатів з усієї України, всіх українських громад, що існували на території колишньої імперії, та з різних економічних, освітніх, військових і добродійних організацій, конгрес офіційно обрав до Центральної Ради 150 своїх представників і знову затвердив М. Грушевського на посаді її голови. 18 травня, коли в Києві зібралося понад 700 делегатів від українців, які служили в армії, вони наказали своїм представникам увійти до складу Центральної Ради. Приблизно через місяць близько 1000 делегатів Українського селянського з'їзду зробили аналогічний крок. Згодом Центральну Раду підтримав і робітничий з'їзд. Окрилена таким виявом довір'я, Центральна Рада почала вважати себе не тільки представником відносно невеликої кількості національно свідомих українців, а й парламентом України.

У соціальному плані найбільші прихильники Центральної Ради в основному належали, якщо застосувати улюблену категорію марксистів, до дрібної буржуазії: вона складалася з представників інтелігенції або так званої напівінтелігенції — з сільських учителів, нижчих шарів духовництва, земських службовців та заможних селян. Живучи головним чином на селі, вони у своїх діях керувалися не лише притаманним українофільській інтелігенції піклуванням про збереження та дальший розвиток української культури, а й прагматичною вірою в те, що уряд, який перебуває ближче до рідної землі, буде більше прислухатися до їхніх потреб. Український селянин вірив у те, що Центральна Рада подасть йому дійовішу, ніж далекий Петроградський уряд, допомогу в придбанні більшої кількості землі. У той же час український солдат

сподівався, що вона зможе швидше, ніж російський уряд, витягти його з війни.

На Україні, однак, були такі соціальні та етнічні групи, які не хотіли мати нічого спільного з Центральною Радою. Російські консерватори і навіть помірковані елементи боялися, що зміцнення політичної ролі українського руху може призвести до розпаду «єдиної і неділимий Росії». Російські радикали, з свого боку, боялися, що український національний рух зруйнує «єдність робітничого класу». Євреї, значна кількість яких інтегрувалася в російську культуру й активно працювала в лавах російських соціалістичних партій, також скося поглядали на Центральну Раду. Таким чином, значна частина нечисленноі, але такої, що займала стратегічні позиції, міської меншості була дуже стурбована несподіваним політичним піднесенням Центральної Ради.

Ослаблення влади Тимчасового уряду ставало все очевиднішим, і Центральна Рада вирішила максимально цим скористатися. Поставивши за мету здобути собі визнання вищої політичної влади на Україні, вона 23 червня видала свій перший Універсал (маніфест), який проголошував: «Хай Україна буде вільною. Не відділяючись повністю від Росії, не розриваючи повністю зв'язків з російською державою, хай українці мають право керувати своїм власним життям на своїй власній землі»³. Незабаром Центральна Рада оголосила про створення Генерального Секретаріату, який повинен був діяти як виконавчий орган уряду. Маючи у своєму складі 8 міністерств, більшістю яких керували соціал-демократи, Генеральний Секретаріат, очолюваний Винниченком, взяв на себе відповідальність за управління Україною.

Такі кроки розлютили росіян, що мешкали на Україні, і Тимчасовий уряд у Петрограді. В середині липня він відрядив на переговори до Києва делегацію на чолі з Олександром Керенським. Проте росіяни, ослаблені катастрофічним провалом свого наступу в Галичині, змушені були, хоч і з великими застереженнями, визнати за Генеральним Секретаріатом право на управління п'ятьма губерніями України (Київською, Полтавською, Подільською, Волинською та Чернігівською). Це було свідченням того, що влада і вплив Центральної Ради досягли досить високого рівня.

Діставши обіцянку про надання неукраїнському населенню широкій культурній автономії, російські та єврейські партії, які діяли на Україні, згнітивши серце, погодились увійти до складу Центральної Ради. Вона в той час складалася з 822 депутатських місць, приблизно чверть з яких належала представникам російських, єврейських, польських та інших неукраїнських партій. В ідеологічному плані вони сильно тяжіли ліво. Дійшовши угоди, хоч і хиткої, з Тимчасовим урядом та з представниками національних меншостей, Центральна Рада розв'язала собі руки для того, щоб безпосередньо організувати управління Україною.

Однак швидко з'ясувалося, що Центральній Раді дуже бракує ефективного керівництва. В той час, коли Тимчасовий уряд робив спроби відмовитися від власного ж визнання автономії України, Центральна Рада гаяла час у нескінченних дискусіях про масштаби своєї влади, не звертаючи при цьому уваги на такі невідкладні проблеми, як забезпечення в краї закону й порядку, постачання міст продовольством та функціонування залізниць. Не вдалося їй здійснити й ефективних заходів щодо негайного перерозподілу землі. Внаслідок цього та згуртованість, що її продемонстрували українці спочатку, ослабла, а політичні та ідеологічні конфлікти в Центральній Раді між домінуючими там соціал-демократами і численними соціалістами-революціонерами посилились. Загрузнувши у безплідних внутрішніх дискусіях і чварах, лише

³ Gunczak T., ed. The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution.— Cambridge, 1977.— P. 382.

зрідка наважуючись поїхати на село (їхня влада ніколи не виходила за межі передмість Києва та деяких інших великих міст), члени Центральної Ради втратили зв'язки з масами, які було встановлено на короткий час шляхом проведення різних з'їздів. Кожний населений пункт тепер почав, як міг, вирішувати свої справи власними силами.

Також шкідливою була й ідеологічна обмеженість молодих, недосвідчених українських політичних діячів, більшості з яких було 20 чи 30 з лишком років. Захоплені революційною риторикою, вони поставили собі за мету відмежуватися від старих порядків. Прикладом цього може бути їхнє ставлення до військових. Влітку 1917 р. близько 300 000 солдатів-українців стихійно реорганізувались у Всеукраїнські військові частини і присягнули на вірність Центральній Раді. Крім того, генерал Павло Скоропадський надав у її розпорядження 40-тисячний українізований корпус, який порівняно з деморалізованими російськими військами відзначався чудовою дисципліною і спорядженням. Однак жест Скоропадського було відкинуто з двох причин: по-перше, ідеологи Центральної Ради стверджували, що революція поклала край необхідності тримати регулярну армію; по-друге, вони наголошували, що Скоропадський — багатий землевласник, а тому — людина ненадійна. Аналогічним було й ставлення до бюрократів: на них дивилися як на втілення старої, репресивної, «буржуазної» держави, а Винниченко, який очолював уряд, називав їх «найгіршими й найбільш шкідливими людьми»⁴.

Та незабаром стало очевидним, що без армії і без бюрократії функціонування уряду неможливе. На Україні поширилися безладдя й анархія. Справи ще більше погіршилися в липні, коли російська армія в Галичині розклася, наповнивши Україну (яка була тиловим районом, найближчим до великих Південно-Західного та Румунського фронтів) мільйонами озброєних, зрадикалізованих і розлючених солдатів. За словами одного з членів Центральної Ради, це було «гіршим, ніж татарська орда», що явно свідчило про безсилля Центральної Ради⁵.

Більшовицький переворот і Центральна Рада

Якщо Лютнева революція виявилася за своєю суттю результатом падіння влади, то друга революція, що дістала назву Жовтневої, була здійснена шляхом захоплення влади. Зробили це Ленін і більшовики — політична група, яка ще за шість місяців перед тим вважалася найменш вірогідним претендентом на владу в Росії.

На початку 1917 р. більшовицька партія Росії, що складалася головним чином з російської та єврейської інтелігенції і робітників, налічувала менш як 24 000 членів, тимчасом як інші соціалістичні партії мали їх у своїх лавах сотні тисяч. Проте більшовикам були притаманні такі риси, які в ті хаотичні часи становили більшу цінність, ніж велике членство. Вони були дисциплінованою, високоцентралізованою партією переконаних і досвідчених революціонерів, які мали в особі Леніна геніального керівника з його неперевершеною майстерністю у справах революційної тактики. Впевненість Леніна, відчуття ним прямої, в якому потрібно рухатися, обіцянки дати масам «мир, хліб і землю» робили його партію все привабливішою для багатьох. На початок осені 1917 р. лави більшовиків збільшилися до 350 000 членів. Відібравши контроль над Радами в інших соціалістичних партій і висунувши гасло **«Вся влада Радам»**, більшовики 7 листопада (25 жовтня за старим стилем) скинули в Петрограді агонізуючий Тимчасовий уряд і проголосили від імені Рад робітничих і солдатських депутатів свою владу.

Сконцентровані головним чином у промислових центрах Росії, більшовики були надто слабкими на Україні, де в 1918 р. їх налічува-

⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923.— Ужгород, 1932.— С. 127.

⁵ Там же.— С. 150.

лося (переважно в Донецькому промисловому районі) близько 4 — 5 тис. Таким чином, серед більш як двомільйонного робітництва України прихильники більшовиків становили дуже невелику частину. Для порівняння зазначимо, що тільки українські соціалісти-революціонери налічували тоді в своїх лавах 300 000 членів. Більше того, з тієї причини, що більшовики творили свою місію, орієнтуючись переважно на пролетаріат, серед якого було дуже мало українців, — вона, ця місія, була для них малопривабливою. Серед промислових робітників України переважали росіяни та євреї, і вони становили 75% кількісного складу партії. Таким чином, за словами радянського історика М. Попова, «більшовики на Україні... були партією російського і зрусифікованого пролетаріату»⁶.

Подібно до більшості росіян, що мешкали на Україні, більшовики сприймали український рух вороже. Як марксистони вони боялися, що він підірве єдність робітничого класу; як члени домінуючої меншості — відчували загрозу з боку консолідації пасивної раніше національної більшості; і як люди міста вони з презирством ставились до руху, головною соціальною опорою якого було селянство. Християн Раковський, один з провідних більшовиків, з трудом визнавав навіть саме існування української нації. Те, що таке ставлення набуло значного поширення в партії, підтвердив Микола Скрипник — один з небагатьох видатних українських більшовиків, написавши: «Для більшості членів нашої партії Україна як національна одиниця не існувала»⁷. Георгій П'ятаков, який належав до числа найбільш впливових більшовицьких керівників України, прямо стверджував, що партія «повинна повністю відкинути лозунг права націй на самовизначення»⁸. З іншого приводу він наголосив: «Ми не повинні підтримувати українців, тому що їхній рух не відповідає інтересам пролетаріату. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, злаків і тому подібного»⁹.

Ленін, однак, був надто проникливим діячем, щоб дозволити таким настроям визначати загальну лінію більшовицької політики. Він зрозумів (хоч і дещо запізно), що націоналізм являє собою могутню силу, яку можна використати в інтересах своєї партії. Тому він висунув досить спекулятивну тезу на користь того, що більшовики повинні визнавати і навіть підтримувати право пригноблених національностей на власний культурний розвиток і самоуправління аж доти — це було надзвичайно важливе застереження — доки подібна політика не стає на заваді пролетарській революції. Якщо, наприклад, український націоналізм мав призвести до відокремлення українських робітників від робітників російських, то це, за Леніном, був «буржуазний націоналізм, з яким обов'язково є нещадна боротьба»¹⁰. Інакше кажучи, національні інтереси українців визнавалися теоретично, але на практиці вони відкидалися.

Дуже сильною стороною такого підходу було те, що він дав більшовикам змогу проголосити своє співчуття до українських національних інтересів і дістати підтримку українців, залишивши при цьому незмінною свою відданість соціалістичній революції. Вплив поглядів Леніна та його соратників на Україні став помітним у серпні 1917 р., коли десять представників від більшовицької партії навіть увійшли до складу Центральної Ради.

⁶ Попов Н. Очерки Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1933.— С. 13.

⁷ Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918—1953.— New York, 1956.— P. 25.

⁸ Ibid.— P. 42.

⁹ Pipes R. The formation of the Soviet Union: Communism and nationalism, 1917—1953.— Cambridge, 1954.— P. 68.

¹⁰ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 127.

Після того, як до влади в Росії прийшли більшовики, постало питання: хто візьме владу на Україні. Будучи надто слабкими для того, щоб розгромити і Центральну Раду, і прибічників Тимчасового уряду в Києві, які згуртувалися навколо військового штабу, більшовики вирішили певний час підтримувати добрі стосунки з українцями в період своєї боротьби проти штабу. 10 листопада в Києві розпочався бій між приблизно 6000 більшовиків і військовим штабом, який мав у своєму розпорядженні 10 000 солдатів. Коли боротьба досягла критичного моменту, Центральна Рада наказала вісьмом тисячам своїх солдатів прийти на допомогу більшовикам, змусивши, таким чином, військовий штаб вивести свої війська з Києва.

Однак, на велике невдоволення більшовиків, Центральна Рада проголосила, що вона бере в свої руки вищу владу в усіх дев'яти губерніях, де українське населення становило більшість. Це було формально ще раз підтверджено в третьому Універсалі, виданому 22 листопада, який проголосив створення автономної Української Республіки. Не наважуючись, як і раніше, розірвати всі стосунки з Росією, Центральна Рада підкреслювала, що одну із своїх цілей вона вбачає в тому, щоб працювати в ім'я створення в колишній Російській імперії «федерації вільних і рівноправних народів». Сподіваючись на те, що Центральна Рада виконає роль стабілізуючої сили в умовах анархії, яка ширилася, українські й неукраїнські партії, більшість Рад і навіть більшовики (останні — тільки знехотя і тимчасово) визнали владу українського уряду.

Проте швидко стало очевидним, що конфлікт між Центральною Радою і більшовиками — неминучий. В той час, коли Центральна Рада піддавала критиці застосування Леніним насильства в ході захоплення влади в Петрограді, Ленін скаржився на те, що українці пропускають козацькі війська через свою територію, що давало їм можливість збиратися на Півдні, де вже зароджувався російський антибільшовицький рух. Тим часом на Україні більшовики зазнали кількох політичних поразок. На грудневих виборах до Всеросійських установчих зборів, які пізніше більшовики розігнали, українські партії отримали понад 70% усіх голосів, а більшовики — лише 10%. Ще незavidнішим виявилось їхнє становище на Всеукраїнському з'їзді Рад, який вони самі організували в Києві 17 грудня і сподівалися повністю поставити під свій контроль. Однак українські партії привезли з сіл своїх прибічників і поглинули 100 більшовицьких делегатів двома тисячами своїх людей. Розлючена маленька більшовицька фракція залишила з'їзд, переїхала у Харків, затаврувала Центральну Раду як «ворога народу» і проголосила створення Радянської Української республіки. Тоді ж більшовицькі війська з Росії почали вторгнення на Україну.

Більшовицьке вторгнення на Україну

Маючи на чолі своїх військ, які налічували близько 12 000 чол., талановитого Володимира Антонова-Овсієнка і його жорстокого поплічника Михайла Муравйова, більшовики наступали з південно-західного напрямку. Щоб протидіяти їм, Симон Петлюра, український військовий міністр, мав у своєму розпорядженні 15 000 розкиданих по всій Україні військ, до яких входили селянська міліція «Вільне козацтво», Січові стрільці, підрозділ колишніх військовополонених з Галичини, декілька невеликих фронтових частин і сотні молодих студентів та гімназистів, яких було відправлено на фронт прямо з їхніх шкіл у Києві.

Це може викликати резонне запитання: а де ж були ті 300 000 солдатів з українських частин, які заявили про підтримку Центральної ради влітку. Більшість їх повернулися до своїх сіл і зайняли «нейтральну» позицію, як і багато хто з тих, що залишилися в армії. Дехто перейшов на бік більшовиків. Ненадійність більшості цих солдатів ук-

раїнців (яка різко контрастувала з героїчними спробами відносно незначної кількості тих, хто боровся на боці Центральної Ради) була значною мірою наслідком ефективності роботи більшовицьких агітаторів. Як зазначив Річард Пайпс, «у перші місяці громадянської війни населення у своїй масі було збентежене, збите з пантелику і коливалося. Хороший агітатор заміняв сотні озброєних людей; він міг повернути назад війська ворога і таким чином вирішити долю найважливіших битв»¹¹. І справді, більшовики не жаліли ані людей, ані коштів для того, щоб знайти шляхи до українських частин, де багато солдатів селянського походження були надзвичайно наївними в політичному плані, і переконати їх у тому, що треба або припинити боротьбу, або стати на бік більшовиків. Внаслідок цього на початок грудня сили останніх на Україні зросли до 40 000 чол.

Ще однією перевагою, яку мали на Україні більшовики, були різні повстання, влаштовувані їхніми прибічниками проти Центральної Ради майже в кожному великому місті. Найнебезпечніше з них мало місце в Києві 29 січня 1918 р., коли російські робітники захопили «Арсенал» і перед тим, як капітулювати, скували на декілька днів українські війська. У той самий час недалеко на схід від Крутів солдати Петлюри дали останній великий бій наступаючим військам Муравйова. Після кількох днів упертих боїв українці змушені були відступити. В ході цих боїв було оточено і, після відчайдушного опору, вирізано загін з 300 гімназистів. Їхня смерть здобула їм почесне місце в українському національному пантеоні. Тим часом у Києві Центральна Рада, яка засідала вдень і вночі, спішно приймала законопроект радикальної аграрної реформи, яким передбачалася націоналізація великих земельних володінь. Вона видала свій четвертий і останній Універсал (цей важливий документ, хоча й датований 22 січня, насправді був підготовлений в ніч з 24 на 25 число цього місяця), в якому проголошувалося, що Українська Народна Республіка розриває зв'язки з більшовицькою Росією і з цього часу вважає себе вільною і незалежною державою.

Угода в Брест-Литовську

Перед лицем неминучої поразки Центральній Раді залишилося сподіватися тільки на допомогу іноземних держав. Взагалі її симпатії були на боці Антанти, і з самого початку вона розгорнула напружену діяльність, спрямовану на те, щоб здобути її визнання, особливо — Франції. Проте відповідь французів, які зобов'язалися сприяти справі відродження «єдиної і неділимої Росії», була ухильною. Однак 22 грудня 1917 р., коли Ленін, претендуючи на репрезентацію всіх народів колишньої Російської імперії, розпочав мирні переговори з Центральними державами у Брест-Литовську, перед Центральною Радою відкрилася ціла низка зовсім нових шляхів. Не бажаючи дозволити більшовикам виступати на цих переговорах від імені українців, Центральна Рада направила туди власну делегацію. 9 лютого 1918 р., лише за кілька годин до того, як прийшла звістка про здачу Києва Центральною Радою військам Муравйова, її представники в Брест-Литовську уклали договір з Центральними державами. Зміст цієї угоди визначили зобов'язання Німеччини подати військову допомогу Центральній Раді в обмін на те, що остання поставить велику кількість продуктів харчування Центральним державам.

За лічені дні після укладення угоди в Брест-Литовську Німеччина й Австрія, розділивши Україну на сфери впливу, вторглися на її територію могутньою армією, яка налічувала понад 450 000 чол. Лише трьох тижнів вистачило для того, щоб більшовики, які хвалилися тим, що вони «принесли Радянську владу з Півночі на вістрі своїх багнетів»

¹¹ Pipes R. Op. cit.— P. 125.

і які під час свого короткого перебування в Києві влаштували царство терору, змушені були швидко залишити територію України¹². Проте це не означало, що Центральна Рада, яка повернулася з німцями 2 березня, зустріла тут сердечний прийом.

Майже всі верстви українського населення розчарувалися в її політиці. Неукраїнців обурював розрив зв'язків між Україною та Росією; бідніше селянство — те, що воно не одержало землі, на яку сподівалось; заможні селяни і власники маєтків були розлучені спробами націоналізувати велику власність; і всі разом гудили Центральну Раду за те, що вона привела на Україну жорстоких німців. Із свого боку, німцям з часом ставало все важче терпіти молодих, недосвідчених ідеологів, які займали в Центральній Раді домінуючі позиції. Незабаром вони зрозуміли, що Центральна Рада практично не має адміністративного апарату, за допомогою якого можна було б збирати мільйони тонн продуктів, у яких голодні міста Німеччини та Австро-Угорщини відчували таку гостру потребу. Нескінченні сварки, дискусії і кризи в лавах соціалістичних партій Центральної Ради переконали німців, що «молоді українські утопісти» були нездатними правити Україною. Тому 28 квітня, в той самий момент, коли Центральна Рада формулювала засади конституції Української держави, до залу ввійшов німецький загін і розпустив її. Наступного дня Центральна Рада впала, причому ніхто й пальцем не поворухнув, щоб захистити її.

* * *

Протягом року, коли Центральна Рада відігравала роль головної політичної сили на Україні, вона спочатку досягла помітних успіхів, а потім зазнала тяжких поразок. Враховуючи те, що напередодні революції українська інтелігенція була слабкою, пригнобленою і не мала політичного досвіду, створення й посилення Центральної Ради було значним досягненням. Її діяльність поклала край досить поширеним і давнім сумнівам щодо самого існування української національності. І справді, вона перетворила українське питання в одне з найважливіших питань періоду революції. В суто політичному плані Центральна Рада зуміла дотримуватися своєї лінії в стосунках з Тимчасовим урядом.

Йй вдалося також переграти більшовиків України, примусивши їх звернутися за допомогою до Росії. Поставивши своєю метою створення демократичного й парламентарного уряду, Центральна Рада послідовно боролася за неї, незважаючи на те, що з часом дедалі більше виникала потреба в диктаторських діях. Яскравим прикладом відданості Центральної Ради своїй меті було надання єврейській меншості права на широку культурну автономію, хоч її представники належали до найсуворіших критиків українського уряду. Проте, можливо, найбільш значним досягненням Центральної Ради стало те, що, вперто висуваючи вимогу самоврядування для України, вона кинула серйозний виклик раніше непорушному принципу «єдиної і неділимої Росії», примусивши і Тимчасовий уряд, і, пізніше, більшовиків відійти (принаймні теоретично) від одного з головних постулатів російського політичного мислення.

Все ж найбільш очевидним у діяльності Центральної Ради виявився факт її краху. Серед головних причин, що зумовили його, — брак двох головних засад, на які спирається державність, а саме: дієздатної армії і адміністративного апарату. Не маючи в своєму розпорядженні останнього, Центральна Рада була неспроможна підтримувати зв'язки з губерніями та селом, де вона могла потенційно знайти найбільшу підтримку. Таким же шкідливим був брак згоди в питанні щодо політичного курсу, який треба було втілювати в життя. Ця слабкість болісно

¹² Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic.—Toronto, 1966.—P. 597.

дала про себе знати в гострій ворожнечі між Винниченком та Петлюрою — двома головними міністрами уряду. Винниченко наполягав на тому, що Центральна Рада повинна проводити більш радикальну соціальну політику — з тим, щоб «перемогти» більшовиків у боротьбі за вплив на маси і діяти у відповідності зі сподіваннями народу на кардинальні зміни у своєму житті. Тим часом Петлюра вважав, що треба приділяти більше уваги створенню засад національної держави. Врешті-решт безпосередньою причиною краху Центральної Ради була її неспроможність задовольнити вимоги німців.

Проте, як показав Джон Решетар, у кінцевому підсумку падіння Центральної Ради було зумовлене недостатнім розвитком українського національного руху¹³. Центральна Рада була змушена почати будівництво національної держави практично ще до того, як завершився процес складання української нації. Через репресивний характер царського режиму та соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей на Україні були або росіянами, або зрусифікованими елементами. На той час український рух ще не поширився в містах і найважливіших центрах промисловості та зв'язку, а кваліфіковані робітники виконували роль бастионів російської та зрусифікованої меншостей, які нерідко відзначалися войовничими антиукраїнськими настроями. Таким чином, Україні дуже бракувало компетентних людей, які могли б створити армію і керувати нею, а також організувати управління Українською державою. Ті ж люди, які очолили цю справу були молодими й недосвідченими: Винниченку було 38 років, Петлюрі — 35, Ковалевському (керівникові найбільшої української партії соціалістів-революціонерів) — 25, Миколі Шахраю (який змінив Грушевського на керівній посаді у Центральній Раді) — 22. Усвідомлюючи брак людських та матеріальних ресурсів, член Центральної Ради Сергій Єфремов наполегливо радив їй утриматися від взяття влади, бо, як наголошував він, маси чекають дива, а український уряд їх напевно розчарує. З огляду на ці зовнішні непереборні перешкоди, зрозуміло, чому Винниченко, звертаючись до цих спроб Центральної Ради, підкреслив: «Воістину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ»¹⁴.

(Далі буде)

В предлагаемом разделе из книги О. Субтельного «Украина. История» рассказывается о событиях, охватывающих период с начала первой мировой войны (1914 г.) до падения Центральной Рады (апрель 1918 г.).

¹³ Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A study in Nationalism.— Princeton, 1952.— P. 142.

¹⁴ Винниченко В. Відродження нації.— К.; Відень.— 1920.— Т. 1.— С. 258.